

morali kritički reflektirati svoju odgovornost za stvaranje provalije između marksizma i anarhizma (što je započelo još s prepirkom između Marxa i Bakunjinina, a kulminiralo višestrukom izdajom dogmatskih i totalitarizmu sklonih marksista u Oktobarskoj revoluciji i Španjolskom građanskom ratu).

Pravi neprijatelj socijalizma i komunizma nije anarhizam, nego su to kako staljinizam, tako i razvodnjavajući pogledi i prakse socijaldemokracije. Nužan je dijalog, što ne znači prepuštanje reflektiranoj težini za teorijskom idilom, nego bitnu otvorenost koja uključuje i polemičko sučeljavanje. Jedan od rezultata mogao bi se sastojati u rehabilitaciji koncepta samoupravljanja, mogućoj upravo na pretpostavci kritike svega postojećeg, kakvu je elaborirao Gajo Petrović.

Vraćajući se etičkoj problematici, Jurić u središte stavlja pitanje o slobodi, koja je centralni i ključni pojam etike (ali ujedno i jedan od središnjih i ključnih pojmova cijele filozofije). Slobode, dakako, nema bez oslobođenja (ili bi trebalo reći – *oslobađanja?*), a naš autor tematizira problem oslobođenja i slobode pomoću razmatranja teologije oslobođenja. Emancipatorski karakter kršćanstva nije vezan uz vjeronauk u religiozno-kršćanskom ključu, nego se oslobođenje kao spasenje može shvatiti i kao metafora punine slobode u sinkronijskom i dijakronijskom smislu, što se daje potkrijepiti i Kangrgininim razmatranjem revolucionarnosti djelovanja Isusa Krista. U vremenima odstupanja, nameće se nužnost pronalaženja nadinstancije koja bi jamčila ljudsko zajedništvo te provocirala mišljenje i djelovanje suprotstavljeno fatalnom partikularizmu i atomizmu današnjeg svijeta.

Budućnosna usmjerenost ne znači ni pasivnost, ni odustajanje od velikih ciljeva, nego intenzivan rad u ovom trenutku, istodobno usredotočivanje na bližnje i na ono blisko općenito (što implicira i rehabilitaciju ideje i zbilje prijateljstva), pri čemu moramo voditi računa o tome da se utopija smije nadati svom ostvarenju isključivo ako se obračunamo sa svim iluzijama koje nam se danas prikazuju kao zbilja.

Višestruko su zanimljiva i poticajna i završna poglavlja ove knjige, koja su posvećena tjelesnosti. Pitanje o tijelu i tjelesnosti relativno se rijetko javlja u našoj filozofskoj literaturi, tako da Jurićeva razmatranja o tijelu i njegovu korištenju u umjetnosti plijene svojom inovativnošću i originalnošću.

Zaključno, ako filozofija preživi ova naša po mnogo čemu distopijska vremena (a to znači: ako humanizam uopće preživi), knjiga *Iskušanja humanizma* Hrvoja Jurića bit će, bez ikakve razumne sumnje, ocijenjena kao jedan od najblistavijih dosegâ mišljenja na početku

našeg milenija. Ona će provocirati tumačenja i rasprave, na jednak način kako su to činila, i do daljnje još uvijek čine, djela mislitelja koji su živjeli i stvarali prije nas.

Zvonko Šundov

Tomislav Dretar, Jakov Erdeljac

Narav države

Ogranak Matice hrvatske
»Varaždin« – Ogranak Matice
hrvatske »Ozalj« – Nakladnička
kuća »Tihomir«, Varaždinske
Toplice – Varaždin – Ozalj 2023.

Narav države prvijenac je Tomislava Dretara, asistenta s Instituta za filozofiju, i Jakova Erdeljca, asistenta s Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, koji je inspiriran njihovim zajedničkim studentskim radom »Narav države: Država kao umjetničko djelo«, radom koji je bio nagrađen i Rektorovom nagradom 2018. godine. Pet godina nakon osvajanja nagrade, *Narav države* poprima svoj današnji oblik koji kroz uvod i sedam poglavlja, riječima recenzenta Line Veljka, »na sustavan i dubok način sistematizira pitanje o naravi države«.

Autori na samom početku ističu da su se predmetom njihove rasprave bavili već brojni filozofi i autori, tj. da o *državi* definitivno »ne manjka teorijske refleksije« (str. 7), ali da se ta »refleksija do sada uglavnom bavila državom reducirajući je na neki od njenih dijelova« (str. 7). S druge strane, Dretar i Erdeljac u uvodu ističu da njihov cilj nije odgovoriti na pitanja: »Kako najbolje ustrojiti vlast?«, »Kako legitimirati vlast?«, »Tko je suveren i zašto?«, nego otići korak dalje i propitati samu bit, sučinu, odnosno narav same države. Stoga, autori po uzoru na Platonovo istraživanje znanja u *Teetetu* postavljaju pitanje »Što je država?«, tražeći pritom njezinu cjelinu, bit i narav (grč. φύσις) te se ne zadovoljavajući, kao ni Sokrat u Platonovu dijalogu, parcijalnim odgovorima na postavljeno pitanje. Na tome tragu navode:

»... kako se narav nečega ne može iskazati nabranjanjem svih vrsta koje potpadaju pod taj pojam. Drugim riječima, skup vrsta koje sadrži partikularni pojam ne konstituirâ narav tog pojma. Stoga, kada bismo nekoga pitali: 'Što je država?' te bi nam taj čovjek počeo nabrajati različite vrste vlasti, ideo-

loška opredjeljenja ili čak povijesni razvoj države, morali bismo ga ispraviti jer radi istu pogrešku kao i Teetet, jer se pod naravninom ne misli na sve moguće pojavnosti unutar nekog pojma, već na ono što pojam kao takav zapravo nužno podrazumijeva za svoju egzistenciju.« (Str. 17.)

Da bi došli do onog nužnog za egzistenciju države, autori već u uvodu pišu da će se oslanjati na fenomenologijsku analizu koja je, unatoč svojoj unutarnjoj raznolikosti, Orthovim riječima,

»... daleko korisnija za analizu kulture od društvenih znanosti jer ne podliježe idealu prirodnih znanosti.« (Str. 22.)

Autori u uvodu također ističu i glavne postavke istraživanja, oslanjajući se na Aristotelovu *Fiziku* i *Metafiziku* i njegovo objašnjenje biti stvari, kao i njihova nastanka. Država po tome, dakako, biva umjetna tvorevina nastala po umijeću, odnosno čovjeku, što znači da se počelo njezina nastanka nalazi izvan nje, pa sukladno tome i njezinu bit treba tražiti u njezinu tvorcu – čovjeku. Međutim, autori pritom opet odlaze korak dalje, navodeći da je Aristotel svojim vezanjem umijeća, etike i politike za metafizičke principe stvorio statički model politike (usp. str. 16), dok oni državu kao umjetnu tvorevinu smatraju itekako dinamičnom – jer kao što čovjek djeluje na državu, tako i država povratno djeluje na čovjeka i njegovu narav. Cassirerovim riječima, čovjekova je metafizička bit neodrediva, a njegova »glavna značajka, obilježje kojim se on ističe, nije njegova metafizička ili fizička priroda – nego njegovo djelo« (str. 27). Riječima autora:

»Očita je činjenica da čovjek konstantno kreira svoj svijet te upravo poradi toga možemo odrediti njegovu bit kao stvaralacku pošto stvari koje postoje po čovjeku povratno impliciraju njegovu bit.« (Str. 26.)

Tako shvaćen odnos između države kao umjetne tvorevine i čovjeka kao njezina tvorca biva polazište za daljnje istraživanje njezine naravi kako bi se odgovorilo »na pitanje što i kako jest država po svojoj biti« (str. 32), ali i dala perspektiva »čovjeka čija se bit pretpostavlja kao njen aksiom koji onda po nužnosti vlastita proizvoda ujedno i uvjetuje sebe kao biće« (str. 32). Stoga autori prvo započinju raspravu o čovjeku, tvorcu države, u poglavlju »Čovjekova bit i njene funkcionalne manifestacije« i potpoglavlju »Objektivizacija čovjeka«, kako bi preko *Teorije ideja* došli do rasprave o samoj državi. Na samom početku prvog poglavlja autori navode da je bit:

»... ono što se javlja kao konstanta u biću; tome je tako i u državi, ali za razliku od bića nastalih po prirodi ona svoj bitak ne dobiva po sebi jer se ne određuje iz same sebe, već biva određena preko čovjekove stvaralacke biti te različitim determiniranošću koje proizlaze iz sfere prirodnosti. Naravno, jasno je kako država ne misli samu sebe, ne djeluje sama kroz sebe, nego je misli i stvara čovjek u

skladu sa svojim potrebama i mogućnostima [...]. Kako bismo mogli analizirati državu kao umjetno biće, moramo se referirati na ljudske sposobnosti i na ljudsku bit koja se reflektira u umjetnoj strukturi države.« (Str. 35.)

Budući da je »čovjekova priroda ispisana velikim slovima u prirodi države« (str. 59), ne čudi da se »država i čovjek nalaze u stalnom procesu suodređivanja« (str. 35–36). Po Aristotelovu mišljenju, država, točnije polis, stvorena je zbog čovjekova dostizanja dobrobiti ili blaženstva (grč. εὐδαιμονία), koja je djelovanje duše prema krepostima, a koju čovjek dostiže tek u političkoj sferi. Međutim, iznoseći kratku povijest filozofsko-političke misli, autori pokazuju da je takva država statična, dok je, zaključuju Dretar i Erdeljac, »država u stalnom procesu održavanja i nadogradnje kroz intersubjektivnost ljudskog djelovanja« (str. 54), što je čini dinamičnom, iako je prvobitno nastala kao nužni uvjet sigurnosti. U tom stalnom procesu nadogradnje države kroz umijeće, autori razlikuju *aktivan* i *pasivan* princip, a njih objašnjavaju na sljedeći način:

»Aktivni princip nadogradnje države je izravna nadogradnja kroz politiku kao tehniku koja podrazumijeva izvršavanje, usavršavanje i stvaranje prava. [...] Aktivni princip podrazumijeva svijest o idejama te aktivno političko djelovanje. To može bit direktno sudjelovanje u dnevnoj politici i razvijanje potencijalnih ideja u sferi kulture koje potom kroz pravo, [...], modificiraju trenutnu vrhovnu ideju. Pasivni pak princip stvaranja odnosi se na održavanje trenutne ideje. Tako su institucije direktan produžetak idejne strukture države te kroz njih ideje dobivaju svoju realnost.« (Str. 55.)

Već su u objašnjenju aktivnog i pasivnog principa pomalo naziru pojmovi koji će kasnije biti ključni za razumijevanje naravi države – *tradicija*, *kultura*, *pravo*, a ovdje ih autori spominju samo uzgred u svrhu pojašnjenja, dok naglasak stavljaju na razmatranje naravi čovjeka, čiji je život »potraga za smislenim djelovanjem« (str. 60), govoreći kako:

»... društvo omogućuje čovjeku da ostvaruje svoje potencijale [...]. Ljudske potrebe se u državi manifestiraju kao ideja života te dobivaju svoj smisao s obzirom na oznake te ideje u nekoj državi. Odnosno, te ideje dobivaju svoj smisao kroz refleksiju u narodu.« (Str. 60.)

Idejom života, zaokružujući prvo poglavlje, autori nas uvode u tematiku *Teorije ideja*, izuzetno važnog poglavlja za shvaćanje cjeline. Ističući povijesno-filozofsko breme koje taj pojam nosi, Dretar i Erdeljac spominju samo neka filozofska promišljanja toga pojma, ona vezana za njihovu temu, oslanjajući se pritom ponajviše na Hegela, a zatim i na Marxa. U njihovu razmatranju ideje, nezaobilazna »je Hegelova filozofija države jer prikazuje državu kao ideju« (str. 65). Zbog toga se i njihov nacrt može smatrati hegelijanskim, iako

to, kako sami navode, nije u potpunosti tako. Ipak, autori ostaju na tome da je država realizacija određene ideje, odnosno krajnje svrhe, a tu ideju autori nazivaju idejom života. Autori idejom života obuhvaćaju ono što konstituira horizont života, a kao i svaka ideja, »kada stupa u realnost, stvara nove probleme i potrebe« (str. 86). Stoga se »sama ideja života javlja latentno, ona je uglavnom nesvjesni dio u većini subjekata« (str. 88). Međutim, ideja života manifestira se u »relaciji okvira i subjekta. Taj je odnos primaran za našu analizu jer se tek u njemu očituje mogućnost promjene, ali se iz njega također vidi struktura države« (str. 88). Ona se kao svrha, vrhovni princip djelovanja, može manifestirati na pozitivan ili negativan način.

»Ako se manifestira pozitivno, onda je ideja života u nekoj partikularnoj državi načelno vezana za neku vrijednost, ali ako je okvir određen negativno, onda je on vezan za liberalni pojam slobode.« (Str. 89.)

Isto tako:

»Razvitak same ideje života ograničen je strukturom svijeta, koja podrazumijeva sve odnose koji se događaju na internacionalnoj razini. [...] Varijacija same ideje života javlja se zbog onoga što joj je inherentno u nazivu, a to je život sam. Stoga možemo uočiti da svaka ideja ima dvije razine, a prva razina je razina općosti. Ta je razina ono što se obično prepoznaje kao razina države, ali iz općeg pogleda dobivamo nepotpuni pogled strukture same države.« (Str. 93–94.)

Kako bi objasnili razvitak i pojavnost ideje života, krajnje svrhe djelovanja, kroz državu, a samim time i njezinu narav, autori preuzimaju Heideggerov pojam *egzistencijal*, ali mu pritom pridaju drukčije značenje, udaljavajući se tako od prvobitne Heideggerove odredbe. Kako sami objašnjavaju:

»... država egzistira (iz-stajava) u nekoj ideji koja je kao takva vrijednosno-temporalno određenje sadržaja svijesti naroda. [...] Iz tog razloga egzistencijali označuju odnos spram kategorijalnih odrednica država [...] koji se sagledavaju preko pojmoveva jednakosti, ravnopravnosti i pravednosti. Ti su pojmovi prema tome egzistencijali jer označuju vitalnost neke ideje [...].« (Str. 95.)

Drugim riječima, autori egzistencijalima nastoje objasniti pojavnost ideje života u partikularnim državama, određenima vrijednostima, vremenom i prostorom, a da ne zapadnu u redukcionizam i beskonačnu analizu partikularnih država. Egzistencijali »su ono preko čega se sagledava aksiološka hijerarhija neke države« (str. 96), a samim time i pojavnost ideje života. Autori kao konkretne egzistencijale navode *pravednost*, *ravnopravnost* i *jednakost*, raspravljajući o njima u istoimenim poglavljima, a zatim svoju analizu usmjeravaju na aksiološki okvir države, vidljiv u različitim kategorijama države – tradiciji, kulturi, pravu i njihovim odnosima. U toj je analizi

nezaobilazno poglavlje »Politika«, koje pretihodi navedenim kategorijama, a u kojemu se, osim rasprave o suverenitetu, legalitetu i moći na koju se politika često svodi, navodi kako

»... ona spaja objektivnu i subjektivnu sferu kategorijalnog okvira, tj. politika je odgovorna za to kako će se percipirati valjanost ideje života, a egzistencijali ideje života izravna su refleksija kvalitete vodjenja zemlje.« (Str. 134.)

Drugim riječima, politika kao objektivna sfera državne egzistencije odgovorna je za vrijednosni okvir neke države – kulturu, tradiciju i pravo, dok se njezina kvaliteta ogleda kroz ravnopravnost, jednakost i pravednost, tj. egzistencijale ideje života. O vrijednosnom okviru, nužnom za pozitivnu manifestaciju ideje života, autori raspravljaju u trima poglavljima: »Pravo«, »Tradicija« i »Kultura«. Počevši od prava, kao »onoga što u najvećoj mjeri omogućuje kontinuirani opstanak ideje života« (str. 161), Dretar i Erdeljac ističu tri ključne kategorije za funkcioniranje države kao bića. Ovdje je *pravo* shvaćeno kao temeljna odrednica neke države, ono je

»... ozbiljenje okvira slobode građana jer ono sudjeluje kao medijator ljudske volje te joj pruža okvir za slobodno djelovanje.« (Str. 161.)

Kao takvo, ono se u nekoj državi očituje kroz ustav, svoju kategorijalnu funkciju, odnosno normativni okvir koji definira osnovu horizonta slobode. Stoga se, kako navode autori, i preostale kategorije – *tradicija* i *kultura* događaju u skladu s ustavom. Naime, *tradicija* biva »osnovni okvir koji daje smisao i temeljne obrasce djelovanje« (str. 195), jer je također shvaćena kao nešto promjenljivo i dinamično, kao čovjekova »druga priroda«, bilo da je nastala fabriciranjem, što dovodi do mogućnosti instrumentalizacije tradicije, bilo spontano kao manifestacija ideje života. U tom smislu, *tradicija* nije »jednoznačna i jednaka za sve, nije neka empirijska danost koju dobiva svaki pripadnik nekog društva« (str. 193), nego je u neposrednom odnosu s *kulturom*, koja za razliku od *tradicije* biva odraz sadašnjeg trenutka pojavnosti ideje života. Kako autori na jednom mjestu ističu:

»Kultura je dakle sfera života neke države koja obilježava ono što se događa na razini *subjektiva-stava-prema-svijetu* [...].« (Str. 199–200.)

Međutim, ona je istovremeno sfera

»... iz koje se javlja promjena i odražava sadašnji sustav. Kultura, naime, ne utječe samo na pravni okvir, već djeluje i na razini tradicije na stvarajući ili dokidajući način. [...] Budući da je takva kultura u skladu s trenutno postavljenom idejom, ona često stvara buduću tradiciju jer nastaje iz svijesti o sadašnjoj tradiciji te se na nju veže kao njezin logički nastavak.« (Str. 202.)

Na isti je način može i prekinuti, tj. promijeniti, što još jedanput ide u prilog dinamič-

nome shvaćanju tradicije, kulture, a samim time i države same. Stoga se pojavnost države događa u konstantnoj napetosti između triju navedenih kategorija i njihovih međusobnih djelovanja: kultura – tradicija, tradicija – pravo i pravo – kultura. Raspravom o kulturi, autori završavaju raspravu o naravi države, u kojoj se jasno vidi kako je narav države shvaćena kao i svaka bit umjetnog bića, kroz narav čovjeka na koju povratno i sama utječe, koja se kao ideja života manifestira kroz svoje egzistencijale, ravnopravnost, jednakost i pravednost, a čije se ozbiljenje još vidi i u pravu, kulturi i tradiciji, tj. aksiološkoj hijerarhiji za koju je odgovorna politika kao spoj objektivnog i subjektivnog. Pritom je država shvaćena dinamično i promjenjivo, što jednako tako biva i odlika njezine naravi.

Umjesto zaključka, autori čitateljima kao dodatno pojašnjenje ostavljaju analogiju u poglavlju kojim je sve i započelo, »Država kao umjetničko djelo«. Premda navode sličnosti koje kao analogije mogu poslužiti u dodatnom shvaćanju naravi države, umjetnog bića, autori zaključuju da ona ipak ne može biti umjetničko djelo jer nije dovršena. Dretar i Erdeljac pritom napominju:

»Država postaje umjetničko djelo tek kad je dovršena, odnosno tek kad je možemo gledati u katalogu povijesti.« (Str. 216.)

Tim poglavljem, osim što naglašavaju odmicanje od prvobitnog studentskog rada, ističu i glavnu odliku naravi države – *nedovršenost* i *promjenu*.

Narav države, osim što nam daje jednu logičku cjelinu s bogatim oslanjanjem na brojne istaknute autore, što je vidljivo i u popisu literature, donosi nam i novi uvid u promišljanja o državi. Originalnost djela vidi se ne samo u tome što odmiče od uobičajenih filozofsko-političkih rasprava o državi, postavljajući pitanje »Što država jest?«, a samim time i u njemu sadržano pitanje »Kako država jest?«, nego i u činjenici da autori, premda još uvijek izuzetno mladi, a što ovom djelu daje dodatnu važnost i težinu, državu istražuju kao biće, dajući cjelovita i općenita promišljanja o pojmu, ne padajući u zamku partikularnosti i redukcionizma. Autori nam ustoj, izlazeći iz filozofsko-političkih okvira u sferu ontologije, estetike, etike, antropologije, te izlažući analizu strukturirano i logički, šalju jasnu poruku da se država, kao i svaki drugi filozofski problem, mora promatrati kroz cjelovitu prizmu filozofije. Stoga, iako njihov stil pisanja, bogat brojnomo filozofskom terminologijom, od čitatelja na trenutke zahtijeva dodatnu koncentraciju i pozornost, *Narav države* sigurno postaje nezaobilazno djelo u daljnjim promišljanjima o samoj državi, ali o njezinoj naravi i biti općenito. Dretar i Erdeljac ovim

djelom uvelike obogaćuje hrvatsku filozofiju, što na koncu svjedoči o tome da od ovog dvojca možemo očekivati plodan rad na području filozofije.

Matea Tunjić

Josip Talanga

Aristotelova rasprava *O duši (De anima)*

Dominikanska naklada Istina –
Fakultet filozofije i religijskih
znanosti, prev. Josip Talanga,
Zagreb 2022.

Aristotelov spis *O duši* (Περὶ ψυχῆς) pripada u uži skup Aristotelovih središnjih i najutjecajnijih spisa, uz *Kategorije*, *Fiziku*, *Metafiziku* i *Nikomahovu etiku*. Za spoznavaju teoriju to je ujedno i spis koji joj iz staroga vijeka najviše doprinosi i bez kojega se njeni začetci u Johna Lockeja i uopće sva dugovjeka psihologija duševnih moći (*facultates animae*) ne mogu dubinski razumjeti. Budući da u njem Aristotel obrađuje temu duše u sklopu prirodoslovnih istraživanja, on nadopunjuje *Fiziku*, ali i povezuje mnogobrojne druge Aristotelove prirodoslovne i zoološke spise. Budući da ukratko obrađuje razliku između čovječjoj duši pripadnoga smrtnoga trpnog uma i s njom spojivoga, ali i od nje odvojivoga besmrtnoga tvorbenog uma, bez njega se ne razumijeva dobro *Metafizika*, posebice njen vrhunac u knjizi Lambda. Budući da tumači da i kako nagon (ὄρεξις) i praktički iliti činidbeni um (νοῦς πρακτικός) mogu pokretati čovjeka, vrijedan je prinos povijesti etike. Riječ je, dakle, o spisu koji se ni na jednome studiju filozofije ne bi smio preskočiti ili samo ovlaštiti spomenuti, nego bi se trebao pošteno proučavati. Na hrvatskim se je studijima filozofije, međutim, već dugo osjećala slabost i manjkavost jedinoga hrvatskoga prijevoda toga spisa, naime prijevoda Milivoja Sironića pod stručnom redakturom i uz predgovor Branka Bošnjaka (1987., Zagreb: Naprijed). Pisac se je ovih ređaka u to uvjerio već 2008. godine u drugome semestru svojega studija filozofije kada se je prihvatio izlagati Aristotelovu psihologiju na proseminaru iz grčke filozofije. U prijevodu je na ključnim mjestima nalazio nerazumljive